

Wiesław Sieradzan

Nazwy miejscowe północnego Mazowsza w edycji źródłowej "Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemquae Cruciferorum" : przyczynek do dziejów osadnictwa na pograniczu mazowiecko-pruskim

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 285-290

1995

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wiesław Sieradzan

**Nazwy miejscowe północnego Mazowsza w edycji źródłowej
Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum.
Przyczynek do dziejów osadnictwa na pograniczu
mazowiecko-pruskim**

Akta procesów polsko-krzyżackich wydane w ramach szeroko zakrojonej edycji źródłowej *Lites ac res gestae inter Polonos/Ordinemque Cruciferorum* od dawna są przedmiotem wszechstronnego zainteresowania historyków¹. Służyły i służą w dalszym ciągu przede wszystkim rekonstrukcji różnorodnych problemów z zakresu historii politycznej, jak i dziejów kultury². Wyraźnie niedocenione wydają się być one dla badań historii osadnictwa, kolonizacji, jak również jako źródło ilustrujące życie gospodarce. Na usprawiedliwienie dotychczasowej historiografii podać jednak wypada bezsporny fakt zróżnicowanej wartości edytorskiej poszczególnych tomów wspomnianej edycji. Nie wszystkie bowiem posiadają niezbędny aparat naukowy (ograniczone przypisy, częsty brak indeksów rzeczowych i osobowych). Dotyczy to zwłaszcza tomu drugiego edycji pierwszej oraz tomu drugiego edycji drugiej, które zawierają m.in. niezmiernie ciekawy materiał toponomastyczny. Szczególnie cenny wydaje się on być dla terenu Mazowsza, i to przede wszystkim jego północnej części. Chodzi tu głównie o akta procesów polsko-krzyżackich z 1412—1414 oraz 1422—1423. Zasadnicze znaczenie mają tu nie wykorzystane do tej pory akta postępowania dowodowego wysłannika króla Zygmunta Luksemburskiego do Polski, Litwy i Zakonu — Benedykta Makraia z roku 1413 oraz protokoły postępowania legata papieża Marcina V — Antoniego Zenona, z lat 1422—1423. Materiał ten nie został dostrzeżony przez autorów podstawowych prac z zakresu osadnictwa, czy toponomastyki w poszczególnych ziemiach północnej części Mazowsza³. Dopiero pierwsze zeszyty *Słownika historyczno-geograficznego* niektórych części Mazowsza w odpowiednich hasłach zawierają informacje z interesującego nas źródła. Autorzy tych zeszytów — A. Borkiewicz-Celińska, A. Wolff — nie czynili tego jednak w sposób systematyczny, ignorując przy tym całkowicie akta z ostatniego procesu polsko-krzyżackiego⁴. Celem więc niniejszego artykułu będzie prezentacja występujących

1 *Lites ac res gestae Ordinemque Cruciferorum*, t. 1—3 (ed. 1), ed. T. Działyński, Poznań 1855—1856; t. 1—2(2), ed. I. Zakrzewski, Poznań 1890; t. 2(2), ed. J. Karwasińska, Warszawa 1935; t. 1(3), ed. H. Chłopocka, Wrocław 1970.

2 H. Chłopocka, *Dotychczasowe edycje „Lites ac res gestae” w świetle krytyki*, *Studia Źródłoznawcze*, 1965, t. 11, ss. 109—115; W. Sieradzan, *Świadomość historyczna świadków w procesach polsko-krzyżackich w XIV—XV w.*, Toruń 1993 (tamże szeroka literatura problemu).

3 A. Pawiński, *Źródła dziejowe*, t. 16; *Polska XVI w.*, t. 5, Warszawa 1875; K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV w. (1370—1526)*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970; teźże, *Osadnictwo Zawkrza w okresie książęcym*, w: *Studia i materiały do dziejów ziemi zawkrzeńskiej*, t. 1, Warszawa 1971, ss. 37—78.

4 *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu*, z. 1—2, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1980—1981. Autorka niejednokrotnie miała trudności z właściwą datacją niektórych wzmianek, zapomniawszy że odnoszą się one do sporów mazowiecko-krzyżackich od 1363 do 1423; *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff i A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971.

w materiałach procesowych nazw miejscowych z północnego Mazowsza oraz zweryfikowanie części dotychczasowych poglądów o dziejach osadnictwa na tym terenie.

*

Zamieszczony poniżej wykaz nazw występujących w aktach procesów polsko-krzyżackich z lat 1412—1423 zawiera 94 nazwy miejscowe z terenu północnego Mazowsza. Aż 56 (ok. 60%) spośród nich pochodzi z ziemi zawkrzeńskiej, 11 (11,7%) z ziemi ciechanowskiej. Reszta — 27 (ok. 28,7%) odnosi się do innych ziem z tego terenu (głównie ziemi łomżyńskiej, płockiej, wiskiej, warszawskiej, zakroczymskiej). Różnorodność geograficzna tych ostatnich nie pozwala jednak na szerszą analizę ich przydatności do badań nad osadnictwem tego obszaru. Przewaga nazw pochodzących z ziemi zawkrzeńskiej i ciechanowskiej wynikała z istoty sporu mazowiecko-krzyżackiego. Jego przedmiotem był, zarysowujący się już od 1341 r., spór graniczny⁵. Po regulacji przebiegu granicy dokonanej 8 listopada 1343 r. w Bratianie przez książąt mazowieckich Siemowita II i Bolesława III oraz wielkiego mistrza Zakonu Rudolfa Königa (w dwóch osobnych dokumentach) była ona początkowo przestrzegana przez obie strony⁶. Jednak od początku XV w. zaczęły narastać pretensje władców mazowieckich wobec systematycznego naruszania wyznaczonej linii granicznej, a nawet o okupację wielu wsi. Według ostatnich ustaleń należy przyjąć, iż w rękach krzyżackich było około 30 wsi nadgranicznych, które najprawdopodobniej leżały na południe od linii Gnojno—Petrykozy—Krępa—Lewiczyn—Mławka—Uniszki—Peplowo—Krajewo—Smolany—Żardawy, czyli północna część ziemi zawkrzeńskiej⁷. Nie wykluczone, że zakres terytorialny aneksji krzyżackiej w tej części Mazowsza płockiego był znacznie szerszy⁸. Książęta mazowieccy Siemowit IV i Janusz I Stary prosili nawet o wsparcie w tej sprawie swojego seniora — Władysława Jagiełłę (1407)⁹. Krzyżacy wykazywali jednak w tym względzie taktykę polegającą na pozornej zgodzie i akceptacji układów z 1343 r., przy jednoczesnej stałej okupacji części księstw mazowieckich¹⁰.

Dane zawarte w przedstawionym zestawieniu skłaniają do rewizji poglądów o postępach osadnictwa, zwłaszcza na Zawkrzu i w ziemi ciechanowskiej¹¹. Ponad połowa (52) spośród wymienionych 94 miejscowości pojawia się w aktach procesowych jako źródłach historycznych po raz pierwszy.

⁵ Lit. II (2), s. 62.

⁶ *Codex Diplomaticus Prussicus*, t. 3, ed. J. Voigt, Königsberg 1853, nr 39, 40; E. Kowalczyk, *Topografia granicy mazowiecko-krzyżackiej w świetle ugody granicznej z listopada 1343 roku*, *Kwart. Hist.* 1992, t. 99, ss. 33—58.

⁷ W. Sieradzan, *Mazowiecki materiał dowodowy w procesach polsko-krzyżackich w latach 1412—1423*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1993, nr 4, ss. 495—509.

⁸ Por. GSA XX, OBA 1613, s. 54; Lit. II (2), s. 62. Wysoce prawdopodobna jest również teza o możliwości zagarnięcia przez Krzyżaków również ziem znajdujących się na południe od wschodniej linii granicznej, tzn. pomiędzy rzekami Pisą a Biebrzą. Por. Lit. II (2), s. 62, art. V.; K. Neitmann, *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen 1230—1449*, Köln 1986, ss. 533—536. Okupacje w części zachodniej nie mogły, jak się wydaje, mieć trwałego, dłuższego charakteru. Wliczając jednak okres zastawu ziemia zawkrzeńska była w posiadaniu Zakonu przez 15—17 lat.

⁹ Lit. II (2), s. 185.

¹⁰ Z. H. Nowak, *Protokół z rokowań polsko-krzyżackich w Grabiu i na kępie wiślanej pod Raciążkiem w roku 1414*, w: *Prace z dziejów państwa i zakonu krzyżackiego*, pod red. A. Czacharowskiego, Toruń 1984, s. 154 i n.

¹¹ Informacje o miejscowościach z interesującego nas obszaru występują w aktach procesowych przede wszystkim jako obiekty najazdów krzyżackich oraz jako krótkich lub długotrwałych okupacji.

Miejscowości północnego Mazowsza występujące w *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*¹²

Nazwa miejscowości	Dotychczasowa pierwsza wzmianka	Pierwszy raz w <i>Lites</i>
Bartniki	1239	1413/1414
Będziszów	1405	1413/1414
Bielawy Grzebskie	1435	1413
Bielsk	1065	1413/1414
Bogurzyn	1425	1413
Borzewo	1401	1414
Bukowiec W. M.	1428	1413/1414
Ciechanów	1065	1413
Cywino	1240	1414
Dąbrowa	1406	1413
Długokąty W.	1414	1413
Dłutowo	1401	1422
Drogiszka	1435	1413
Gałki	1363	1422
Giednia	1414	1422
Giełczyn	1388	1413/1414
Giżyno	1349	1422
Gnojno	1448	1413
Gołębki	1449	1413/1414
Gościszka	1434 (1448)	1422
Grabowo	1427	1413
Grzebsk	1065	1413
Grzybów W.	1435	1413
Jabłonowo	1448	1413/1414
Janowiec Kościelny	1443	1413/1414
Kargoszyn	1375	1413/1414
Kęczewo	1468	1422
Kłuszewo	1399	1422
Kobuszyn	1447	1413
Kosiny Stare	1349	1413
Kowalewo	1381	1413
Krajewo W.	1497	1413/1414
Krępa	1436	1413
Króle	1403	1422
Krusze	1497	1413/1414
Krzywki	1400	1413
Kuklino	1349	1414
Leśniewo W.	1404	1413/1414
Lewiczyn	1438	1413

¹² Źródło dla dotychczasowych ustaleń, zob. przyp. 3 i 4. Dokonana kwerenda źródłowa w Geheimes Staatarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (XX, OBA 1613, s. 19v, 74) pozwala na podstawie nie opublikowanych dotąd drukiem materiałów procesowych wymienić datę 1411 r. dla następujących miejscowości: Janowiec Kościelny, Krępa, Leśniewo W., Lewiczyn, Moszczono. Ponadto w tych samych materiałach została wymieniona miejscowość Szemen w byłym powiecie tomżyńskim, dla której dotychczasową pierwszą wzmiankę ustalono na rok 1385.

Lipowiec Kościelny	1435	1413
Łęki	1452	1412
Łomża	1424	1413/1414
Łomżyca	1428	1413/1414
Maków	1065	1413/1414
Mały Płock	1488	1412
Miecznikowo—Cygany	1435	1413/1414
Mławka	1413	1413/1414
Modła	1404	1413
Moszczono	—	1413/1414
Mroczi	1487	1422
Nick	1401	1413/1414
Niechłonin	1447	1413/1414
Nosarzewo	1298	1422
Nowa Wieś	1451	1413
Nowe Miasto	1424	1414
Nowogród	1355	1412
Obrąb	1430	1413
Omulew	1426	1422
Peplowo	1435	1413/1414
Petrykozy	1405	1413/1414
Pęza	1428	1413/1414
Piotrkowo	1444	1413/1414
Podkrajewo	1415	1413/1414
Przasnysz	1425	1413/1414
Prążewo	1436	1412
Radzanowo	1407	1413
Rogienice	1424	1422
Romany	1428	1422
Rożan	1425	1413/1414
Sambory	1428	1422
Sarnowa Góra	1426	1422
Sarnowo	1402	1413/1414
Sławogóra Stara	1403	1413
Smolany—Żardawy	1412	1413
Stawiszyn—Łaziska	1391	1413
Szczepkowo—Borowe	1435	1413
Szeńsk	1065	1413
Szydłowo	1438	1422
Trzcianka	1434	1422
Turowo	1473	1413
Trzęszewo	1400	1414
Turza	1430	1413
Uniszki	1445	1413/1414
Wandowo	1430	1413
Wieczfnia	1349	1413
Wiśniewo	1437	1413/1414
Wizna	1065	1413
Wyszkowo	1240	1413
Zabłocie	1497	1413
Załęże	1405	1413/1414

Zielona	1351	1422
Złotoria	1502	1412
Żmijewo Kośc.	1378	1413/1414
Żyromino	1424	1413/1414

W porównaniu z dotychczasowymi ustaleniami za pierwsze wzmianki o tych miejscowościach należy odtąd przyjmować daty odpowiednio wcześniejsze. W przeważającej mierze chodzi o dane o kilka lub kilkanaście lat wcześniejsze. Zdarzają się jednak i takie przypadki, iż pierwsze ślady istnienia niektórych miejscowości przypadają na okres nawet o 90 lat wcześniejszy (np. Złotoria w byłym powiecie ostrowskim). Nowy materiał faktograficzny, jaki przynoszą ze sobą materiały z procesów polsko-krzyżackich z lat 1412—1423, pozwala skorygować, a przede wszystkim uprawdopodobnić wiele podstawowych wniosków o postępach osadnictwa na terenie północnego Mazowsza w średniowieczu. Spójrzmy na dane dla wsi Szydłowo, leżącej w byłym powiecie mławskim. W *Metryce Koronnej* wieś ta występuje po raz pierwszy w roku 1438¹³. W *Lites* o 16 lat wcześniej. Przy czym z treści artykułu LXXXIII w procesie przed legatem papieskim Antonim Zenonem wynika, iż interesująca nas wieś została napadnięta przez Krzyżaków najprawdopodobniej we wrześniu 1413 r.¹⁴ Mniejsza różnica chronologiczna występuje w przypadku wsi zawkrzeńskiej Podkrajewo. W *Księdze ziemskiej płońskiej* jest ona wzmiankowana pod datą 1415 r.¹⁵ Natomiast według akt procesowych można nieznacznie przesunąć datę pierwszego pojawienia się tej wsi w źródłach na przełom lat 1413/1414¹⁶. Dwa powyższe przykłady należą do najbardziej typowych dla tych osad, dla których różnice chronologiczne pomiędzy dotychczasową pierwszą wzmianką a tą zamieszczoną w *Lites* są stosunkowo małe¹⁷. Nie można oczywiście przyjmować tych i innych nowych ustaleń jako początku osadnictwa. Według obowiązującej metodologii badań nad początkami osadnictwa zabieg taki byłby z gruntu fałszywy. Mamy bowiem do czynienia niewątpliwie z pierwszą wiadomością o istnieniu danej wsi, która powstała odpowiednio wcześniej. W przypadku Zawkrza przedstawiony materiał toponomastyczny niewątpliwie skłania do śmielszego przesunięcia końcowego procesu ukształtowania się osadnictwa na początki pierwszej połowy XV w.¹⁸ Chodzi głównie o osady leżące w pobliżu granicy mazowiecko-pruskiej (m.in. Jabłonowo, Petrykozy, Krępa, Lewiczyn, Uniszki, Janowiec Kościelny, Peplowo). Dla występujących miejscowości z ziemi ciechanowskiej potwierdza się teza, iż powstały one w zasadniczym swym zrębie przed 1429 r. Materiał ten dodatkowo uzasadnia tezę o stałym rozwoju osadnictwa na tym obszarze w końcu XIV w.¹⁹

Wykorzystany w studium materiał źródłowy należałoby w dalszej perspektywie poszerzyć o nie drukowane dokumenty, a przede wszystkim korespondencję Zakonu, znajdującą się w archiwum Berlina i Wiednia. Źródła tam zgromadzone w przeważającej swej masie dotyczą także pierwszej połowy XV w. Mogą więc dostarczyć bardziej precyzyjnych danych faktograficznych o przedstawionych powyżej miejscowościach mazowieckich, jak i tych, o których materiał drukowany milczał. Owoce postulowanej

13 AGAD, MK 336, 54v; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo Zawkrza*, s. 75.

14 Lit. II (1), s. 46.

15 *Księga ziemska płońska 1400—1417*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1920, nr 2467.

16 Lit. II (2), s. 170.

17 Miejscowości, dla których wspomniana różnica wynosi od jednego do 25 lat jest 34, natomiast w przedziale 26—90 aż 18.

18 Por. A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo Zawkrza*, ss. 55—59.

19 Por. A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej*, ss. 32—93.

kwerendy wzbogaciłyby z pewnością wartość kolejnych tomów *Słownika historyczno-geograficznego Mazowsza*. W końcu należy wyrazić postulat szerszego wykorzystywania materiałów z procesów polsko-krzyżackich z XV w. także do badań historii gospodarczej Mazowsza w średniowieczu, jak skali i struktury wymiany gospodarczej pomiędzy północną częścią Mazowsza a państwem zakonnym.